

Krzysztof Sawicki¹, Mihai-Bohdan Iovu²

¹ Uniwersytet w Białymstoku

k.sawicki@uwb.edu.pl; <https://orcid.org/0000-0002-8192-9975>

² Universitatea Babeş-Bolyai (Rumunia)

mihai.iovu@ubbcluj.ro, <https://orcid.org/0000-0002-4215-883X>

***Diversion* jako strategia pracy z nieletnimi w środowisku otwartym**

Abstrakt: Celem artykułu jest prezentacja *diversion* jako strategii postępowania przedsądowego z nieletnimi dopuszczającymi się czynów o niskiej szkodliwości, na podstawie działań podejmowanych przez funkcjonariuszy policji oraz innych służb społecznych i instytucji w środowisku otwartym. Wskazano na specyficzną rolę tej strategii w destygmatyzacji młodzieży jako alternatywy typowego postępowania sądowego. Na podstawie analizy literatury przedmiotu scharakteryzowano omawianą strategię w ujęciu historycznym, bazując przede wszystkim na doświadczeniach z krajów anglosaskich. W tekście przybliżono także sposoby definiowania *diversion*, wskazując jego pierwotną specyfikę, jaką jest praca z osobami zagrożonymi nieprzystosowaniem, przestępczością i powrotnością oraz szerszy kontekst, wpisujący się w profilaktykę społeczną realizowaną jak strategia uprzedzająca wobec jednostek i grup o podwyższonym wskaźniku ryzyka. Analizując teoretyczną bazę omawianej strategii, zwrócono uwagę na kluczową rolę teorii naznaczania, uwzględniając zarazem inne perspektywy (teorie społecznego uczenia się, teorię wyznaczania celów). Szczególną uwagę poświęcono implementacji *diversion*, przedstawiając sposoby realizowania oddziaływań pozasądowych na podstawie mechanizmów sprawiedliwości naprawczej, programów psychoedukacyjnych i terapeutycznych oraz sposobów monitorowania młodzieży zagrożonej nieprzystosowaniem, mających na celu minimalizację ryzyka powrotności do nieprzestrzegania prawa. Uwzględniono również specyfikę pracy z nieletnimi z problemem uzależnienia od substancji psychoaktywnych. Dodatkowo przedstawiono wyniki badań, wskazujące na mocne oraz słabe strony omawianej strategii, co daje możliwości nie tylko obiektywnego zapoznania się z *diversion*, lecz także stanowi pole do jego optymalnej implementacji.

Słowa kluczowe: *diversion*, nieletni, naznaczanie, sprawiedliwość naprawcza.

Wstęp

W ostatnich dekadach szczególnie wpływ na rozwój myślenia o postępowaniu wobec osób dopuszczających się łamania prawa (a wykraczający poza mury typowych instytucji resocjalizacyjnych) mają koncepcje, w ramach których postuluje się minimalizację skali interwencji wymiaru sprawiedliwości (Siegel, 2012, s. 256). Zgodnie z tym podejściem, w im większym zakresie władza ingeruje w życie obywateli, tym bardziej rzutuje to na przyswajane przez nich antyspołeczne wzorce zachowań. Stygmat outsidera stawia takie jednostki (a zwłaszcza nieletnich) w niekorzystnej sytuacji w środowisku rodzinnym, rówieśniczym, szkolnym czy na rynku pracy, podważa ich kapitał społeczny i zagraża sukcesom oraz osiągnięciom w przyszłości (Bushway, 1999). Zwolennicy tego podejścia postulują w szczególności ograniczenie ingerencji władzy w życie młodych ludzi popadających w konflikt z prawem i rekomendują implementację strategii oraz rozwiązań opartych na deinstytucjonalizacji i destygmatyzacji (Lemert, 1951). Ten postulat dotyczy zwłaszcza spraw o niskiej szkodliwości oraz zastępowaniem w takich przypadkach formalnego postępowania sądowego pozaformalnymi metodami oddziaływań. Zwraca się uwagę, że kryminalizacja czynów, które dotychczas nie były obciążone sankcjami prawnymi, to droga do generowania nowych kategorii stygmatu dewianta (Hemmens, Bennett, 1999). Istotę tego procesu w przypadku nieletnich obrazowo ujął Robert G. Schwartz (2001) stwierdzając, że „podobnie jak w koszykówce, gdzie nie każdy kontakt z przeciwnikiem jest faulem, również nie każdy czyn wywołujący reakcję policji jest czynem karalnym. Okres dojrzewania to czas eksperymentowania w obszarach ryzyka, które mogłyby doprowadzić do zatrzymania niemal każdego (gdyby przepisy prawa były stosowane skrupulatnie)” (Schwartz, 2001, s. 238).

W tym kontekście w reagowaniu na przejawy łamania prawa przez nieletnich w coraz większym stopniu uwzględnia się stosowanie praktyk minimalizujących naznaczenie oraz umożliwiających wdrażanie alternatywnych sposobów pozytywnego wpływu na sprawców, a w efekcie wzmacniania reintegracji i spójności społecznej, co w szczególnym stopniu znajduje odzwierciedlenie w strategii *diversion* (Dünkel, 2015). Jest to zagadnienie, które dotychczas nie doczekało się polskiego odpowiednika (a którym – zgodnie ze znaczeniem angielskiego terminu – mogłyby być chociażby „przekierowanie”); ponadto jest ono stosunkowo rzadko poruszane w polskiej literaturze przedmiotu (Muskąła, 2012), w której interpretowane jest przez polskich autorów jako „skierowanie na inną drogę, powstrzymanie się przed kierowaniem sprawy nieletniego do postępowania sądowego i podejmowanie przez odpowiednią władzę, policję i prokuraturę – za zgodą nieletniego lub jego rodziców – decyzji o skierowaniu sprawy do postępowania alternatywnego” (Muskąła, 2012, s. 117). Celem artykułu jest charakterystyka tej

strategii postępowania, wskazując jej historyczne źródła, podstawy teoretyczne uwzględniające w szczególności proces naznaczania społecznego a także metody pracy profilaktyczno-resocjalizacyjnej. Pozwoli to na określenie podstaw do rozwiązania problemu, który brzmi: Jaka jest specyfika oddziaływań wobec nieletnich w ramach *diversion* w kontekście jego założeń teoretycznych, celów, implementacji rozwiązań oraz ich skutków w zakresie minimalizacji problemów wynikających z przejawów demoralizacji oraz czynów karalnych. Założono, że przejawy demoralizacji oraz czyny karalne są zachowaniami dewiacyjnymi, zaś dewiacyjność zachowania jest znaczeniem jakie zostaje mu nadane w rezultacie interakcji dokonującej się między jednostką a grupą społeczną (Krajewski, 1983, s. 227–228), czego efektem jest doświadczenie przez osobę bycia naznaczoną (a co naraża ją na dalsze wykluczanie i marginalizację), zaś omawiana strategia minimalizuje ten negatywny w skutkach proces społeczny. Zawarte w tekście analizy zostały przeprowadzone na podstawie studiów nad literaturą przedmiotu, realizowanych projektów badawczych (Sawicki, 2018, 2019; Sawicki, Markowska-Manista, 2022) oraz doświadczeń własnych z wieloletnich kontaktów z wychowankami instytucji resocjalizacyjnych. Efekty analiz są zarazem punktem wyjścia do refleksji nad skalą i możliwościami zastosowania *diversion* w Polsce.

***Diversion* w ujęciu historycznym**

Początki tej strategii sięgają XIX w., gdy nieletnich karano podobnie jak dorosłych, jednak separowano od starszych przestępców. Z czasem podejście to zaczęto krytykować – reformiści postulowali resocjalizację przez reedukację moralną, mającą zarówno odstraszać, jak i zapobiegać recydywie. Stopniowo ograniczano wobec nieletnich surowe sankcje karne, uznając je za szkodliwe zarówno dla młodzieży, jak i społeczeństwa. Wraz z powstaniem w XIX w. sądów dla nieletnich zaczęto stosować środki resocjalizacyjne (np. specjalne programy w środowisku otwartym czy umieszczanie w młodzieżowych instytucjach – pierwowzorach dzisiejszych zakładów poprawczych) zamiast tradycyjnego więzienia (Griffin, 2010).

Diversion jako sformalizowana strategia pracy z nieletnimi pojawiła się w systemach anglosaskich w latach 60. XX w. Krytykowano wówczas represyjny model za niską skuteczność, wzrost liczby nieletnich kierowanych do kosztownych instytucji (Cocozza i in., 2005) i rozpoczęto wdrażanie alternatywnych form oddziaływań: prac społecznych nadzorowanych przez kuratorów oraz programów resocjalizacyjnych rozwijających umiejętności społeczne i poczucie własnej wartości (O'Brien, Yar, 2008, s. 112).

Procedury *diversion* oraz inne środki resocjalizacyjne podlegały istotnym modyfikacjom. Przemiany te wpłynęły nie tylko na orzecznictwo, ale także na postrzeganie nieletnich jako zagrożenia dla porządku publicznego, co skutkowało rozszerzeniem zakresu wymiaru sprawiedliwości – zarówno w definiowaniu nowych form dewiacji, jak i wzroście liczby spraw prowadzonych przez instytucje

dla nieletnich w środowiskach otwartych. Stan Cohen w tekście *The Punitive City* (Cohen, 1979) skrytykował ten kierunek przemian. Stwierdził, że idea *diversion* zatraciła swój pierwotny cel. Zamiast promować alternatywne metody resocjalizacji w środowisku otwartym (które miały się przyczynić do minimalizacji nadmiernego wpływu instytucji wymiaru sprawiedliwości na losy nieletnich), stało się strategią dla tworzenia jeszcze bardziej rozbudowanego systemu kontroli społecznej, niejednokrotnie ograniczającego swobody obywatelskie. Odwołując się do pracy M. Foucault (2020), stwierdził on, że *diversion* stało się narzędziem nadzorowania w jeszcze większym stopniu służącym wymiarowi sprawiedliwości, wychwytyjącym ludzi w swoje „poszerzane sieci” (Cohen, 1979). Zgodnie z tą argumentacją przestało ono zastępować interwencje wymiaru sprawiedliwości, a je uzupełniło i rozbudowało, umożliwiając decydującym w sprawach nieletnich stosowanie kar nawet w przypadkach w przeszłości niesankcjonowanych. W efekcie – jak stwierdza Cohen – osoby objęte takimi oddziaływaniami zostały naznaczone przez system jako przestępcy i dewianci. Dodatkowo doszło do redefinicji zachowań, za które można być pociągniętym do odpowiedzialności, zaś zakres i rodzaj interwencji w ramach *diversion* uległ intensyfikacji poprzez rozwój zindywidualizowanych coraz bardziej długoterminowych metod pracy z wykorzystaniem instytucji środowiskowych (Cohen, 1979, s. 346–347).

W latach 90. XX w. ponownie zaostrzono sankcje w systemie resocjalizacji nieletnich, co spotkało się z krytyką. Analizując te zmiany John Pitts (1990) wskazał, że izolacja dzieci i młodzieży okazała się kosztowną porażką, ponieważ badania wykazały, że placówki resocjalizacyjne zwiększają recydywę, nasilają przemoc u nieagresywnych osób, prowadzą do bezrobocia i osłabienia więzi rodzinnych, podnosząc ryzyko powrotu do przestępstwa (Pitts, 1990, s. 8). W efekcie rozpoczęto reformę polityki postępowania wobec nieletnich, zapraszając do współpracy przedstawicieli środowiska akademickiego, praktyków i decydentów politycznych, którzy swoje działania reformatorskie skupili wokół trzech terminów: analizowanego *diversion*, dekriminalizacji (*decriminalisation*) i dekarceracji (*decarceration*). W kontekście omawianej strategii przyjęto założenie, zgodnie z którym drobne wykroczenia są zjawiskiem typowym dla okresu adolescencji i większość młodych ludzi wraz z wiekiem zaprzestaje takiej aktywności, w związku z tym (w przypadku takich osób) należy minimalizować podejmowanie interwencji przez instytucje wymiaru sprawiedliwości (Rutherford, 2002, s. 42). W takim kształcie *diversion* jest obecnie implementowane nie tylko w USA, Anglii czy Walii, ale także Irlandii oraz wielu krajach Unii Europejskiej (United Nations Office on Drugs and Crime, 2018).

Teoretyczne podstawy *diversion*

W literaturze przedmiotu wskazuje się kilka założeń teoretycznych stanowiących wykładnię dla rozumienia oraz implementacji analizowanych oddziaływań.

W sposób szczególny eksponowana jest rola interakcjonizmu symbolicznego (Oyserman i in., 2012). Zgodnie z jego założeniami przejaw łamania norm społecznych można postrzegać nie tylko z perspektywy zachowań jednostek, ale również reakcji społecznej na takie zachowanie.

W tym kontekście Edwin Lemert (1951) podkreślał, że postępowanie wobec nieletnich oparte na sankcjach generuje często skutki odmienne od zamierzonych. Autor wprowadził do nauk społecznych terminy dewiacji pierwotnej i wtórnej. Twierdził, że dewiacja pierwotna to zazwyczaj drobne wykroczenia popełniane przez osoby, które tak naprawdę nie są przestępczymi, natomiast negatywna reakcja społeczna skutkująca etykietowaniem i kryminalizacją (dewiacja wtórna) to mechanizm legitymujący tożsamość przestępczą sprawców takich czynów. Podsumowując swoje założenia Lemert stwierdził, że mechanizmy kontroli społecznej generują (nieświadomie lub planowo) status przestępczości. Te założenia były uwzględniane m.in. przez Johna Kitsuse (1962), Howarda Beckera (1966) czy Kaia Eriksona (1966). Przywołani autorzy twierdzili, że sposobem na zrozumienie dewiacji są nie tyle akty dewiacji, co społeczne mechanizmy kontroli, ponieważ stosowane rozwiązania o charakterze interwencyjnym przynoszą często skutek odwrotny od planowanego i przyczyniają się do pogłębiania problemów doświadczanych przez młodzież (które to problemy miały być w efekcie interwencji rozwiązane).

Daniel Glaser (1975) zwrócił uwagę na dwa istotne procesy kształtujące społeczne mechanizmy naznaczania. Pierwszy z nich dotyczy reakcji służb na zachowania dewiacyjne. Jak zauważa autor, typowymi przestępcami (jakimi zajmuje się wymiar sprawiedliwości) są osoby, w przypadku których stwierdzono niepowodzenia wcześniejszych działań policji, sądu i służb penitencjarnych. Agencje te zajmują się nimi najintensywniej i najdłużej. To osoby, u których ostrzeżenie udzielone przez policję lub sąd było jedyną reakcją systemu, pozbawioną wsparcia, monitorowania czy poradnictwa i (jak stwierdza autor) było to działanie „ostatnie w ogóle, albo jedyne przez długi czas” (Glaser, 1975, p. 83). Drugi proces, który Glaser określił mianem kryminalizującego efektu naznaczania, ma swoje źródło w stereotypach, będących głównym mechanizmem służącym nadaniu nastolatkowi stygmatu nieletniego. Ludzie posiadają wyobrażenia na temat tego kim jest osoba łamiąca prawo, i kiedy usłyszą, że dopuściła się ona czynu zabronionego, wówczas zakładają, że ma ona wszystkie wyobrażane przymioty, co w efekcie prowadzi do kategoryzowania sprawców z pominięciem ich cech indywidualnych. Co istotne, jak stwierdził Glaser, „nie ma ograniczeń czasowych dla tych etykiet; jeżeli ktoś coś ukradnie, nie ma żadnych zasad dotyczących tego, kiedy przestać nazywać go złodziejem; te same zasady obowiązują w przypadku wszystkich innych osób, które dopuściły się złamania prawa” (Glaser, 1975, s. 83–64).

Odwołując się do realizowanych w tym kontekście badań w Polsce, Anita Gulczyńska (2013) zwraca uwagę na rolę miejsca zamieszkania oraz instytucji edukacyjnych w postępowaniu wobec dzieci i młodzieży, co może przybrać formę

naznaczania „dośrodkowego”, bazującego na interakcjach z przedstawicielami służb społecznych w środowisku zamieszkania, których interwencje (spowodowane np. „wystawaniem w bramie”) skutkują redefinicją młodych ludzi w szkole, w opiniach kuratorów sprawujących nadzór nad wykonywaniem władzy rodzicielskiej czy nieadekwatnych do sytuacji reakcjach funkcjonariuszy policji i kolejnymi negatywnymi etykietami. Mechanizmowi temu poświęca uwagę Renata Szczepanik (2015), opisując w przywołanym kontekście nadawanie uczniowi etykiety osoby zdemoralizowanej, co (jak wykazała w swoich badaniach) skutkowało wykluczeniem nieletniego ze środowiska szkolnego przez umieszczenie w placówce resocjalizacyjnej i stawało się początkiem późniejszej kariery przestępczej. Również Agnieszka Jaros (2022) w badaniach byłych wychowanek placówek resocjalizacyjnych wskazuje na rolę, jaką odgrywa reakcja służb oraz instytucji społecznych na ich dalsze losy. Niepowodzenia szkolne czy nieprzestrzeganie regulaminu szkoły skutkowały w ich przypadku stosowaniem sankcji nieadekwatnych do stwarzanych problemów, czego szczególnym przejawem było rozpatrywanie spraw przez sądy dla nieletnich. Teorie naznaczania podkreślają zatem rolę społecznych mechanizmów interpretacji oraz ocen ludzkich zachowań (przez krytykę sprowadzania spektrum zachowań dewiacyjnych do wspólnego mianownika), stanowią także ważną bazę dla badań nad negatywnymi konsekwencjami funkcjonowania systemu kontroli społecznej dla życia jednostek.

Teorie społecznego uczenia się stanowią kolejną bazę *diversion* (Dodge i in., 2006). Zgodnie z nimi udział nieletnich w postępowaniu sądowym może skutkować przyswojeniem i wzmocnieniem postaw antyspołecznych, ponieważ osoby mające po raz pierwszy kontakt z wymiarem sprawiedliwości (zwłaszcza na skutek popełnienia czynu karalnego o niskiej szkodliwości) mogą przyjąć jako własne nowe formy zachowań antyspołecznych przez kontakt z bardziej zdemoralizowanymi rówieśnikami, albo wzmocnić pozytywne nastawienie wobec takiego właśnie postępowania (Dodge i in., 2006). W efekcie poddanie nieletnich formom resocjalizacji instytucjonalnej może przynieść skutki odmienne od zakładanych przez wymiar sprawiedliwości (Cécile, Born, 2009).

To podejście przekłada się na rozumienie specyfiki oddziaływań profilaktyczno-resocjalizacyjnych. Nikolas Rose (2000) argumentuje, że w rozwiniętych społeczeństwach liberalnych nacisk kontroli społecznej położony jest na zmianę podmiotowości jednostek przez interwencje psychologiczne, lub to, co nazywa „etyczną rekonstrukcją”. Osoba łamiąca prawo, „jest odpowiedzialnym podmiotem moralnej społeczności kierowanej – lub wprowadzanej w błąd – przez etyczne mechanizmy samosterujące” (Rose, 2000, s. 321). W tej społecznej konstelacji wykluczenie zostało przekształcone w fundamentalnie subiektywny stan, a nie „psychologiczną podmiotowość z uwarunkowaniami społecznymi, jak w systemach opieki społecznej” (Rose, 2000, s. 335). Ta racjonalność wymaga następnie szczególnych technologii, aby rozwiązać problem (potencjalnego) przestępcy. To „przeformułowanie etyczne otwiera możliwość zastosowania całego zakresu

technik psychologicznych w programach zarządzania osobami wykluczonymi” (Rose, 2000, s. 334).

W wymiarze metodycznym stosowania oddziaływań w ramach *diversion* na szczególną uwagę zasługuje teoria wyznaczania celów (Locke, Latham, 2002). Zgodnie z nią, cel jest przedmiotem lub obiektem ukierunkowującym działania jednostki. Działania zorientowane na osiągnięcie celów są dookreślone przez cztery mechanizmy. Mają funkcję dyrektywną, ukierunkowują uwagę i aktywność na realizację priorytetów, minimalizując rolę działań niezgodnych z celem. Pełnią funkcję motywującą, ponieważ realizacja priorytetów ma silny aspekt skłaniający do większego wysiłku aniżeli cele drugoplanowe. Osiągnięcie celów priorytetowych jest sposobem na kształtowanie w nieletnich wytrwałości w realizacji zaplanowanych działań, wdrażając ich zarazem do szybszego tempa pracy. Co istotne, podczas ich realizacji nieletni pośrednio przyswajają dodatkowe informacje i strategie istotne z perspektywy realizowanych celów i zadań, w efekcie jednostki są w stanie rozwijać wiedzę bezpośrednio i pośrednio związaną z oddziaływaniami resocjalizacyjnymi. Jako że cele umożliwiają motywowanie nieletnich do pozytywnego działania na bazie posiadanych przez nich umiejętności oraz zidentyfikowanych mocnych stron, okazuje się, że ta perspektywa jest istotnym punktem *diversion* (Belciug i in., 2016). Badania wskazują, że ważne jest, aby nieletni zaangażowani w ich realizację mieli poczucie, że są to ich osobiste cele, a nie narzucone odgórnie (De Jong, Berg, 2008). Kiedy młody człowiek jest za nie współodpowiedzialny, stają się one „osobiście znaczące oraz przydatne dla klienta” (Greene, Lee, 2011, s. 81).

Modele oraz przykłady implementacji

W literaturze przedmiotu aplikowanie strategii *diversion* jest ujmowane w zróżnicowany sposób. Clemens Bartollas i Frank Schmallegger (2018) optują za jej bardzo szerokim postrzeganiem, uwzględniając nie tylko pracę z nieletnimi z przejawami demoralizacji czy dopuszczającymi się czynów karalnych, ale także realizację programów profilaktyczno-wychowawczych w środowiskach o wysokim stopniu ryzyka. Z kolei John Muncie (2014, s. 266) ujmuje *diversion* w czterech perspektywach, uwzględniając cele szczegółowe podejmowanych działań. Pierwszy z nich dotyczy podejmowania interwencji opartej na zasobach społecznych. Ich celem jest zapewnienie pomocy w sytuacjach problemowych przez sieć programów o charakterze profilaktyczno-resocjalizacyjnym realizowanych w środowisku lokalnym. Druga perspektywa postrzegania *diversion* odnosi się do kierowania się regułami prawnymi. Zgodnie z nią należy dążyć do ich przestrzegania, a jednocześnie zapewnić ochronę nieletnim przed negatywnymi skutkami udziału w postępowaniu sądowym. Kolejna perspektywa związana jest ze strategiami zarządzania ryzykiem. Polega na implementacji rozwiązań służących możliwie wczesnej identyfikacji dzieci

i młodzieży zagrożonej i objęcie ich programami profilaktyczno-wychowawczymi. Ostatnia forma wyróżniona przez J. Munciego pośrednio wpisuje się w istotę *diversion*, a polega na identyfikacji i sankcjonowaniu osób dopuszczających się łamania prawa, co przekłada się nie tylko na zapobieganie demoralizacji i czynom karalnym, ale także może mieć charakter zniechęcający i odstraszaający od podejmowania takich aktywności przez dzieci i młodzież.

W podejściu do implementacji *diversion* podkreśla się dwa kluczowe kierunki postępowania (Lemert, 1981). Pierwszy z nich to działania podejmowane przede wszystkim przez funkcjonariuszy policji, oparte na stosowanych wobec sprawców procedurach pozaformalnych, sprowadzających się do nagan, upomnień, ostrzeżeń, pouczeń czy poradnictwa, w efekcie których nieletni sprawca nie ponosi konsekwencji sądowych. Takie rozwiązania dają funkcjonariuszom policji możliwość stosowania (na podstawie zasobów środowiskowych) kreatywnych interwencji ograniczających w przyszłości skalę powrotności. To także sposób na sprawne rozpatrywanie przejawów demoralizacji oraz drobnych czynów karalnych z pociągnięciem do odpowiedzialności sprawców poprzez ostrzeżenia, zadośćuczynienia czy prace społeczne. To również model promowania oddziaływań profilaktyczno-resocjalizacyjnych przez zaangażowanie rodzin sprawców, ofiar i członków społeczności w kreowanie oraz rozwijanie wzajemnej odpowiedzialności zaangażowanych w stosowane procedury osób (United Nations Office on Drugs and Crime, 2018, s. 77). Z kolei drugie podejście ma charakter bardziej sformalizowany. Sprawa jest rozpatrywana przez instytucje (zazwyczaj sądowe czy biura do spraw młodzieży), i w takiej sytuacji postępowanie jest zawieszane, zaś sprawca zobowiązuje się do podjęcia określonych czynności (np. prac społecznych) albo uczestnictwa we wskazanych programach (terapeutycznych, edukacyjnych). Cechą wspólną obu podejść jest ograniczenie udziału nieletnich w sprawach sądowych. Mogą one dotyczyć oddziaływań terapeutycznych wobec osób z problemem uzależnienia od substancji psychoaktywnych, które dają nieletnim możliwość naprawienia wyrządzonej szkody, pozwalają rozwijać umiejętności społeczne, kontynuować naukę czy zdobyć zawód. Sąd stosuje wówczas zawieszenie postępowania, odroczenie rozpatrywanej sprawy lub zawieszenie wyroku w celu umożliwienia implementacji ustalonych rozwiązań. Możliwe jest również postępowanie warunkowe: jeżeli sprawca spełni warunki uczestnictwa w programie, wówczas zaprzestaje się dalszego procedowania w wymiarze formalnym. Z kolei naruszenie warunków powoduje, że postępowanie sądowe jest ponownie wszczynane (United Nations Office on Drugs and Crime, 2018, s. 77).

Z kolei Muncie wskazuje na trzy modele działań stosowanych w ramach *diversion* (Muncie, 2014, s. 145–147). Pierwszym i najbardziej rozpowszechnionym jest ostrzeganie (*cautioning*). Są to czynności podejmowane przede wszystkim przez funkcjonariuszy policji, którzy odstępują od wszczynania postępowania wobec nieletnich dopuszczających się naruszenia prawa po raz pierwszy (lub kiedy miało miejsce popełnienie kolejnego czynu, jednak o stosunkowo niskiej

szkodliwości). Muskała (2012, pp. 101–102), charakteryzując specyfikę stosowania procedur przedsądowych w ramach *diversion* wobec nieletnich w Anglii i Walii, opisuje dodatkowo w tym kontekście termin nagana (*reprimand*) oraz ostrzeżenie (*warning*). Pierwszy z nich sprowadza się do udzielenia nieletniemu (w obecności rodziców) nagany przez funkcjonariusza podczas wizyty w komisariacie. Ten środek jest stosowany wobec nieletnich dopuszczających się naruszenia prawa po raz pierwszy. Z kolei ostrzeżenie (realizowane podobnie jak nagana), to procedura stosowana wobec nieletniego dopuszczającego się czynu karalnego, ewentualnie w sytuacji, gdy jest to jego drugi czyn (zaś w przypadku pierwszego otrzymał on wspomnianą nagane). Dodatkowo jest on kierowany do ośrodka diagnostycznego w celu rozpoznania sprawy i opracowania indywidualnego programu oddziaływań.

W zależności od obowiązującego w danym kraju systemu pracy z nieletnimi ostrzeżenia mogą być stosowane przez interdyscyplinarne komisje do spraw nieletnich (*juvenile liaison panels*), w których zasiadają (poza policjantami) także pracownicy socjalni oraz nauczyciele. Są to ciała opiniodawcze, podejmujące decyzję o sądowym lub pozasądowym rozstrzygnięciu sprawy. W przypadku decyzji o zastosowaniu drugiej z opcji, udzielają one nieletniemu upomnienia lub zalecają podjęcie czynności z zakresu sprawiedliwości naprawczej. Przykładem takiego rozwiązania stosowanego w praktyce jest realizowany od 1995 r. niderlandzki program HALT adresowany do nieletnich w wieku 12–18 lat, którzy dopuścili się np. aktu wandalizmu lub drobnej kradzieży w sklepie. Interwencje w ramach HALT obejmują wypłatę odszkodowania, przeprosiny ofiary lub wykonanie prac społecznych i są podstawą do odstąpienia od postępowania sądowego (Dünkel, 2015).

Kolejnym rozwiązaniem stosowanym w ramach *diversion* są intensywne oddziaływania średnioterminowe (*intensive intermediate treatment*). Są one traktowane jako pozbawione naznaczenia rozwiązania alternatywne wobec umieszczenia w placówce resocjalizacyjnej. To programy uwzględniające emocjonalne i społeczne konteksty pracy z młodzieżą, z jednoczesnym naciskiem na uświadomienie nieletniemu skutków łamania prawa, którego się dopuścił. Służą one przybliżeniu sytuacji, w jakiej znalazły się ofiary popełnionego czynu. W tym celu mogą być również stosowane środki typowe dla sprawiedliwości naprawczej, zaś ich szczególnym przykładem są konferencje wykorzystujące metodę społeczności (*community peace conference*). To specyficzna forma współpracy policji ze środowiskiem lokalnym. Nieletni, którzy dopuszczają się czynu karalnego po raz pierwszy (a stwierdzony czyn nie miał znamion przemocy), są kierowani do grupy społecznościowej. Podczas wspólnych spotkań ofiar, sprawców oraz ich rodzin umożliwia się nieletnim naprawienie wyrządzonej szkody, wykazanie się poczuciem odpowiedzialności, co pozwala im uniknąć formalnego postępowania przed sądem (Griffin, 2010). Poza tym, w ramach oddziaływań średnioterminowych, są realizowane intensywne zajęcia psychoedukacyjne, których treść nawiązuje do problemu doświadczanego przez nieletniego. Mogą to być: treningi zarządzania agresją,

edukacja w zakresie szkodliwości zażywania substancji psychoaktywnych czy promowanie konstruktywnych form spędzania wolnego czasu.

W ramach omawianej strategii realizowane są również programy uwzględniające pracę z najbliższymi nieletnich. Funkcjonalna terapia rodzinna oraz terapia wielosystemowa to modele pracy mające istotny wpływ na zmianę ich zachowań. Terapia funkcjonalna ma na celu usprawnienie relacji społecznych i skupia się na kontaktach między członkami rodziny oraz stylach interakcji. W szczególności pomaga rodzicom przyswoić umiejętności radzenia sobie z niewłaściwym zachowaniem dzieci. Z kolei w terapii multisystemowej zwraca się dodatkowo uwagę na relacje rówieśnicze nieletniego oraz funkcjonowanie poza rodziną, na przykład w szkole (Rocque, 2017, s. 207).

Ostatnim ogniwem wyróżnionym przez J. Muncie jest współpraca międzyinstytucjonalna (*multi-agency collaboration*). Jest to systemowe podejście do zarządzania programami *diversion*, w którym uczestniczą służby socjalne, nadzór kuratorski, funkcjonariusze policji, instytucje edukacyjne, władze lokalne i organizacje pozarządowe. Przykładem takiej współpracy jest stosowanie przez władze Nowego Jorku narzędzia szacowania ryzyka niestawienia się nieletniego na rozprawę sądową, zawierające trzystopniową skalę (niskie, średnie i wysokie) (Fratello, Salsich, Mogulescu, 2011). Jednocześnie wypracowano dla każdej z kategorii odpowiednie alternatywne procedury oparte na zasobach społeczności lokalnych a umożliwiające monitorowanie nieletnich oraz udział w programach oddziaływań profilaktyczno-resocjalizacyjnych.

W świetle przedstawionych założeń można zauważyć, że funkcjonariusze policji są szczególnie istotnym ogniwem procedur stosowanych w ramach *diversion*, co znajduje odzwierciedlenie w stopniu przestrzegania w społecznościach prawa oraz egzekwowania go przez policjantów, jak też gotowości obywateli do współpracy (Hinds, 2009). Takie relacje są kształtowane poprzez formalne i nieformalne kontakty, a także reputację funkcjonariuszy w środowisku (Antrobus i in., 2015; Tyler, 2003), rzutując na skalę przejawów łamania prawa oraz wiktyimizacji. Zwraca się również uwagę na czynniki instrumentalne i normatywne w działaniu policji w otoczeniu społecznym (Hinds, 2009). Pierwsze z nich to skuteczność policji w wykrywaniu naruszeń prawa oraz zapobieganiu jego nieprzestrzegania. Z kolei drugie odnoszą się do opinii w społecznościach lokalnych na temat działania policji, poziomu zaufania oraz transparentności w stosowaniu procedur przez funkcjonariuszy. W tym kontekście *diversion* umożliwia policjantom stosowanie zindywidualizowanych interwencji, ograniczających w przyszłości skalę powrotności. To także sposób na sprawne rozpatrywanie przypadków, w których dochodzi do drobnych naruszeń prawa, z pociągnięciem do odpowiedzialności sprawców poprzez ostrzeżenia, zadośćuczynienia czy prace społeczne. To również forma promowania oddziaływań profilaktyczno-resocjalizacyjnych przez zaangażowanie rodzin sprawców, ofiar i członków społeczności w budowaniu poczucia odpowiedzialności nieletnich za popełnione czyny.

Możliwości i ograniczenia stosowania *diversion* w Polsce

Doświadczenia w zakresie stosowania *diversion* skłaniają do refleksji nad ich obecnością i możliwością implementacji do polskiego systemu resocjalizacji nieletnich. Przesłanki w tym zakresie można znaleźć w zapisach ustawy z dnia 9 czerwca 2022 r. o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich. W preambule podkreśla się jej rolę we wzmacnianiu poczucia odpowiedzialności nieletnich za własne czyny, zwraca się również uwagę na jej profilaktyczną funkcję wobec demoralizacji i dopuszczania się przez młodych ludzi czynów karalnych, a także akcentuje się konieczność zapewnienia warunków powrotu do normalnego życia nieletnim popadającym z konflikt z prawem lub nieprzestrzegającym zasad współżycia społecznego. Powyższe założenia należy implementować zgodnie z zasadą dobra dziecka, zaś celem podejmowanych działań mają być nie tylko zmiany w funkcjonowaniu nieletniego, ale także usprawnienie funkcjonowania jego najbliższych, czyli rodziców lub opiekunów (art. 3.1). Należy zatem stwierdzić, że przywołane założenia ustawy znakomicie korespondują z założeniami *diversion* dotyczącymi celów podejmowanych działań jak również uwzględniania ich kontekstu środowiskowego.

Szczególnym kontekstem podejmowanych działań z perspektywy omawianej strategii jest stwierdzenie u nieletniego przejawów demoralizacji. Zdefiniowano je literalnie w art 4.1, zaliczając do nich: dopuszczenie się czynu zabronionego, naruszanie zasad współżycia społecznego, uchylanie się od obowiązku szkolnego lub obowiązku nauki, używanie alkoholu, środków odurzających, substancji psychotropowych, ich prekursorów, środków zastępczych lub nowych substancji psychoaktywnych oraz uprawianie nierzędu.

Zapisy ustawy zawierają przesłanki zwiększające ryzyko naznaczenia nieletnich dopuszczających się czynów określonych w przywołanym fragmencie ustawy, ponieważ w art 4.2 mowa jest o tym, że w przypadku stwierdzenia powyższych przejawów należy zawiadomić sąd rodzinny lub policję. Ten zapis ogranicza możliwości stosowania *diversion* z dwóch powodów. Po pierwsze, priorytetowo eksponuje się rolę sądu, *de facto* wysoce ogranicza możliwość stosowania rozwiązań pozasądowych. Po drugie, zapis ustawy we wskazanym punkcie nie uwzględnia innych służb oraz instytucji lokalnych, które mogłyby skutecznie działać w zakresie rozwiązania stwierdzonego problemu. Co prawda, w art. 4.4 określono szczególną rolę szkoły w zakresie postępowania w przypadku stwierdzenia u nieletniego przejawów demoralizacji czy dopuszczenia się czynu karalnego na terenie instytucji (z pominięciem powiadamiania sądu), jednak zapis jest dość ogólnikowy, ponadto uwzględnia tylko jedną z form aktywności nieletnich w środowisku; trudno znaleźć w ustawie zapisy wskazujące na możliwość pozaszkolnych oddziaływań profilaktyczno-interwencyjnych z pominięciem działań wskazanych w art. 4.2 ustawy.

W omawianym akcie prawnym proponuje się także możliwości stosowania rozwiązań typowych dla *diversion*, czego przykładem jest wskazanie w art 5.5 sytuacji, w których można zastosować pouczenie, zwrócenie uwagi, ostrzeżenie czy przywrócenie stanu poprzedniego. Ponadto, art. 7 w katalogu środków wychowawczych wymienia (omówione szczegółowo w dalszej części analizowanego aktu prawnego) upomnienie oraz zobowiązanie do określonego postępowania. W przypadku drugiego z wymienionych środków dookreśla się, do jakich aktywności nieletni może zostać zobligowany. Wskazuje się także możliwości stosowania rozwiązań z zakresu sprawiedliwości naprawczej (m.in. w art. 10.1), jednak zapisy na temat ich stosowania w kontekście przywołanej idei są dość ogólne. Należy także zauważyć, że rozwiązanie proceduralne, zgodnie z którym zastosowanie tych środków odbywa się na skutek decyzji sądu, stoi w sprzeczności z ideą *diversion*.

Ustawa w niewielkim stopniu umożliwia wykorzystywanie w pracy z nieletnimi zasobów, jakimi dysponują działające w środowiskach lokalnych instytucje czy organizacje pozarządowe. Co prawda, w art. 18.1 wskazuje się młodzieżowy ośrodek socjoterapii, jednak mając na względzie dostępność tej instytucji (oraz przeważnie całodobowy model funkcjonowania), trudno ją postrzegać jako rozwiązanie środowiskowe i ogólnodostępne. Inną opcją, która może być implementowana w ramach *diversion* w wymiarze lokalnym jest omówione w Oddziale 7 ustawy skierowanie do organizacji lub instytucji, jednak stosowanie tego środka wymaga wyznaczenia przedstawiciela, który ma obowiązek raportowania sądowi wykonywanych czynności wobec nieletniego, co należy postrzegać jako dodatkowe obciążenie proceduralne.

Używanie substancji psychoaktywnych jest szczególnym przejawem demoralizacji nieletnich. Oddziaływania w tym zakresie sprecyzowano w szczególności w rozdziale 5 omawianej ustawy, uwzględniając stosowanie środka leczniczego w formie zakładowej, jednak z pominięciem możliwości realizacji oddziaływań terapeutycznych w środowisku otwartym. Również w tym przypadku (podobnie jak w Oddziale 7 ustawy) organem podejmującym decyzję o stosowaniu wyżej omówionych środków jest sąd, co należy postrzegać jako rozwiązanie sprzeczne z ideą *diversion*.

Podsumowanie

Jak zauważają James V. Ray i Kristina Childs (2015) *diversion* to strategia pracy z nieletnimi cechująca się wysokim stopniem heterogeniczności, którą można postrzegać pozytywnie i negatywnie. Z jednej strony omawianą strategię cechuje elastyczność, umożliwiającą konstruowanie zindywidualizowanych programów oddziaływań uwzględniających potrzeby i problemy nieletnich oraz interesy społeczności lokalnych, z drugiej – wspomniana elastyczność i zindywidualizowany model

implementacji ograniczają możliwości syntetycznego ujęcia *diversion* w ramy eksploracyjne, co przekłada się na niespójność wyników badań nad skutecznością.

Podsumowując, warto zatem przeanalizować zarówno stwierdzone wątpliwości, jak i dobre praktyki w zakresie jej stosowania.

Krytycy *diversion* zauważają, że naznaczanie (którego minimalizacja to główny cel strategii) jest tak naprawdę w jego ramach wyłącznie modyfikowane (np. przez udział w programach terapii uzależnień, co kształtuje w klientach takich usług status osoby chorej, uzależnionej). Zwraca się również uwagę na jej ograniczone możliwości oddziaływań, z których zazwyczaj wyklucza się recydywistów oraz osoby przemocowe (Wilson, Hoge, 2013). Jednak należy podkreślić, że nie są oni obiektem zainteresowania *diversion*. Stwierdza się także, że niektórzy nieletni mogą postrzegać wdrażane w jego ramach procedury jako przejaw pobłażliwości sądu i służb społecznych, co może ich skłaniać do kolejnych aktów łamania prawa (Schwalbe i in., 2012).

Ponadto wskazuje się, że wskaźnik powrotności uczestników programów *diversion* nie odbiega znacząco od danych na temat osób poddawanych procedurom sądowym. Przykładowo, z badań Lipseya wynika, że *diversion* nie jest skuteczniejsze od typowych oddziaływań podejmowanych w ramach nadzoru kuratorskiego (Lipsej, 2009). Z kolei Schwalbe z zespołem (2012) wskazują na brak istotnych różnic między zastosowaniem ostrzeżenia lub nagany oraz formalnym postępowaniem sądowym. Należy jednak podkreślić, że te problemy wynikają ze wspomnianej heterogeniczności omawianej strategii oraz zindywidualizowanego sposobu implementacji, co ogranicza możliwości rzetelnych i obiektywnych eksploracji o charakterze ewaluacyjnym.

Pomimo tych niejasności w literaturze przedmiotu wskazuje się szereg zalet wynikających ze stosowania *diversion*, w tym także przez przywoływanych krytyków. W szerszym, społecznym kontekście strategia służy rozwiązywaniu konfliktów, zwiększaniu udziału obywateli w rozpatrywanych sprawach, skupieniu uwagi na problemach społeczności i zapewnieniu zadośćuczynienia ofiarom (United Nations Office on Drugs and Crime, 2018, s. 77). Ponadto obniżenie wydatków na funkcjonowanie systemu resocjalizacji to kolejny argument przemawiający za implementacją rozwiązań środowiskowych, ponieważ oddziaływania realizowane w warunkach detencji są kosztochłonne (Osgood, 1983). Ponadto, analizowane praktyki pośrednio rzutują na zmniejszenie liczby prób samobójczych podejmowanych przez nieletnich, które często są skutkiem stresu doświadczanego wskutek umieszczenia w placówce o charakterze izolacyjnym (Hayes, 2009).

Jak wyżej wskazywano, zadanie zmniejszania skali nadmiernej kontroli społecznej bazuje na perspektywie prawnokarnej, zgodnie z którą dąży się do przestrzegania praw i wolności obywatelskich. Zwolennicy tego podejścia uważają, że wymiar sprawiedliwości nie powinien nakładać na jednostkę sankcji ponad te, które są niezbędne do zapewnienia bezpieczeństwa publicznego. Stosowanie sankcji izolacyjnych wobec nieletnich w przypadku stwierdzenia czynu karalnego

o niskiej szkodliwości jest reakcją nieproporcjonalną do rzeczywistego zagrożenia, jakie stwarza on dla poczucia bezpieczeństwa, zaś *diversion* w istotnym stopniu umożliwia minimalizację takich praktyk.

Z perspektywy teorii naznaczania podkreśla się zarazem, że *diversion* minimalizuje postrzeganie młodzieży w środowisku jako osób zagrażających porządkowi publicznemu. Stosowanie omawianej strategii ogranicza ten problem dzięki sieci usług terapeutycznych oraz wychowawczych. Podkreśla się ich pozytywny wpływ na osiągnięcia edukacyjne czy rozwój psychospołeczny nieletnich w porównaniu z młodzieżą objętą typowym postępowaniem sądowym (Schwalbe i in., 2012).

Badania wskazują ponadto na pozytywny wpływ omawianej strategii na funkcjonowanie nieletnich w zakresie kształcenia zawodowego oraz zwiększenia szans na rynku pracy (Hodges i in., 2011). Na uwagę zasługują przywoływane wyżej badania Lipseya (2009), z których wynika, że *diversion* oparte na ostrzeżeniach, a wzbogacone o oddziaływania psychoedukacyjne (treningi umiejętności, terapia poznawczo-behawioralna, pomoc w edukacji), znacząco minimalizują ryzyko powrotności. Z kolei Schwalbe z zespołem (2012) zauważyli, że wdrażanie elementów terapii rodzinnej znacząco wzmacnia jego skuteczność. Z analiz Wilsona i Hoge (2013) wynika zaś, że programy środowiskowe stosowane wobec nieletnich przed formalnym postępowaniem sądowym cechują się wysoką skutecznością, z kolei w przypadku nieletnich o wyższym ryzyku skuteczne okazywały się zindywidualizowane oddziaływania z wykorzystaniem elementów terapii poznawczo-behawioralnej. Zatem *diversion* to stosunkowo zróżnicowana pod względem stosowanych procedur i metod strategia pracy z nieletnimi w środowisku otwartym, która może być ważnym ogniwem systemu resocjalizacji, minimalizującym nie tylko skutki naznaczenia społecznego, ale też ograniczającym nieuprawnione stosowanie środków izolacyjnych, powodującym lepszą adaptację młodzieży zagrożonej w środowisku, zaś w szerszym kontekście przyczyniającym się do sprawnego, pozasądowego rozstrzygnięcia problemów oraz zwiększania spójności społecznej.

Abstract: Diversion as a Strategy for Working with Minors in an Open Environment

The article aims to present diversion as a strategy for out-of-court proceedings with minors who commit acts of low harm based on actions undertaken by police officers and other social services and institutions in an open environment. The specific role of this strategy in destigmating youth (as an alternative to typical court proceedings) is indicated. Based on the literature review, the discussed strategy is characterized from a historical perspective, based primarily on the experiences of Anglo-Saxon countries. The text also presents ways of indicating its specificity (work with persons at risk of crime and recidivism) and the broader context, which fits into social prevention implemented as a pre-emptive strategy towards individuals and groups with an increased risk indicators. Analyzing the discussed strategy's theoretical basis, attention is drawn to the labeling theory's key role while considering other perspectives (social learning theories, goal setting theory). Particular attention is paid to

diversion, indicating, in particular, the ways of implementing extrajudicial activities based on police warnings, restorative justice, psychoeducational and therapeutic programs and treatments, and ways of monitoring minors aimed at minimizing the crime risk. Additionally, the specificity of working with youth with the risk of addiction to psychoactive substances is emphasized. Research results indicating the strengths and weaknesses of the discussed strategy are also presented, providing an opportunity for an objective perception of diversion and its broader, proper implementation.

Keywords: diversion, juveniles, labeling, cautioning, restorative justice.

Bibliografia

- [1] Antrobus E., Bradford B., Murphy K., Sargeant E., 2015, *Community Norms, Procedural Justice, and the Public's Perceptions of Police Legitimacy*, „Journal of Contemporary Criminal Justice”, 31(2), 151–170, <https://doi.org/10.1177/1043986214568840>.
- [2] Cécile M., Born M., 2009, *Intervention in Juvenile Delinquency: Danger of Iatrogenic Effects?*, „Children and Youth Services Review”, 31(12), 1217–1221, <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2009.05.015>.
- [3] Cocozza J.J., Veysey B.M., Chapin D.A., Dembo R., Walters W., Farina S., 2005, *Diversion from the Juvenile Justice System: The Miami-Dade Juvenile Assessment Center Post-Arrest Diversion Program*, „Substance Use Misuse”, 40(7), 935–951, <https://doi.org/10.1081/JA-200058853>.
- [4] Cohen S., 1979, *The Punitive City: Notes on the Dispersal of Social Control*, „Contemporary Crises”, 3(4), 339–363, <https://doi.org/10.1007/BF00729115>.
- [5] Bartollas C., Schmalleger F., 2018, *Juvenile Delinquency*, Pearson.
- [6] Becker H.S., 1966, *Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance*, The Free Press.
- [7] Belciug C., Franklin C., Bolton K.W., Jordan C., Lehmann P., 2016, *Effects of Goal Commitment and Solution Building on the Completion Rates for a Juvenile Diversion Program*, „Criminal Justice and Behavior”, 43(7), 923–936, <https://doi.org/10.1177/0093854815626753>.
- [8] Bushway S., 1999, *The Impact of an Arrest on the Job Stability of Young White American Men*, „Journal of Research on Crime and Delinquency”, 39, 454–479.
- [9] De Jong P., Berg J.K., 2008, *Interviewing for Solutions*, wyd. 3, Thomson Brooks/Cole.
- [10] Dodge K.A., Dishion T.J., Lansford J.E. (red.), 2006, *Deviant Peer Influences in Programs for Youth: Problems and Solutions*, Guilford Press.
- [11] Dünkel F., 2015, *European Research on Restorative Juvenile Justice*, Vol. 1: *Research and Selection of the Most Effective Juvenile Restorative Justice Practices in Europe: Snapshots from 28 EU Member States*, International Juvenile Justice Observatory.
- [12] Erikson K., 1966, *Wayward Puritans: A Study in the Sociology of Deviance*, Wiley.
- [13] Foucault M., 2020, *Nadzorować i karać: Narodziny więzienia*. Wydawnictwo Aletheia.
- [14] Fratello J., Salsich A., Mogulescu S., 2011, *Juvenile Detention Reform in New York City: Measuring Risk Through Research*, New York, NY: Vera Institute of Justice.
- [15] Glaser D., 1975, *Strategic Criminal Justice Planning*, U.S. Government Printing Office.
- [16] Greene G.J., Lee M.Y., 2011, *Solution-Oriented Social Work Practice: An Integrative Approach to Working with Client Strengths*, Oxford University Press.
- [17] Griffin P., 2010, *Models for Change: Innovations in Practice*, National Center for Juvenile Justice.

- [18] Gulczyńska A., 2013, „Chłopaki z dzielnicy”. *Studium społeczno-pedagogiczne z perspektywy interakcyjnej*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- [19] Hayes L.M., 2009, *Characteristics of Juvenile Suicide in Confinement*, Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention.
- [20] Hemmens C., Bennett K., 1999, *Juvenile Curfews and the Courts: Judicial Response to a Not-So-New Crime Control Strategy*, „Crime and Delinquency”, 45(1), 99–121, <https://doi.org/10.1177/0011128799045001006>.
- [21] Hinds L., 2009, *Youth, Police Legitimacy and Informal Contact*, „Journal of Police and Criminal Psychology”, 24(1), 10–21, <https://doi.org/10.1007/s11896-008-9031-x>.
- [22] Hodges K., Martin L.A., Smith C., Cooper S., 2011, *Recidivism, Costs, and Psychosocial Outcomes for a Post-Arrest Juvenile Diversion Program*, *Journal of Offender Rehabilitation*, 50(7), 447–465, <https://doi.org/10.1080/10509674.2011.586106>.
- [23] Jaros A., 2022, *Naznaczone. Radzenie sobie z etykietowaniem w narracjach byłych wychowanków placówek resocjalizacyjnych*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- [24] Kitsuse J., 1962, *Societal Reactions to Deviant Behaviour: Problems of Theory and Method*, „Social Problems”, 9(3), 247–256.
- [25] Krajewski K., 1983, *Podstawowe tezy teorii naznaczania społecznego*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Społeczny”, 45(1).
- [26] Lemert E.M., 1951, *Social Pathology: A Systematic Approach to the Theory of Sociopathic Behaviour*, McGraw-Hill.
- [27] Lemert E.M., 1981, *Diversion in Juvenile Justice: What Hath been Wrought*, „Journal of Research in Crime and Delinquency”, 18(1), 34–46, <https://doi.org/10.1177/002242788101800103>.
- [28] Lipsey M.W., 2009, *The Primary Factors that Characterize Effective Interventions with Juvenile Offenders: A Meta-Analytic Overview*, „Victims and Offenders”, 4(2), 124–147, <https://doi.org/10.1080/15564880802612573>.
- [29] Locke E.A., Latham G.P., 2002, *Building a Practically Useful Theory of Goal Setting and Task Motivation: A 35-Year Odyssey*, „American Psychologist”, 57(9), 705–717, <https://doi.org/10.1037/0003-066X.57.9.705>.
- [30] Muncie J., 2014, *Youth and Crime (Fourth Edition)*, Thousand Oaks: Sage.
- [31] Muskała M., 2012, *Pozasądowe formy reakcji na zachowania dewiacyjne dzieci i młodzieży w Anglii i Walii*, „Studia Edukacyjne”, 19, 101–118.
- [32] O'Brien M., Yar M., 2008, *Criminology: The Key Concepts*, Routledge.
- [33] Osgood D.W., 1983, *Offense History and Juvenile Diversion*, „Evaluation Review”, 7(6), 793–806, <https://doi.org/10.1177/0193841X8300700605>.
- [34] Oyserman D., Elmore K., Smith G., 2012, *Self, Self-Concept, and Identity*, [w:] *Handbook of Self and Identity* (pp. 69–104), (Eds.) M.R. Leary, J.P. Tangney, Nowy Jork: Guilford Press.
- [35] Pitts J., 1990, *Working with Young Offenders*, Macmillan Education UK, <http://link.springer.com/10.1007/978-1-349-20485-4>.
- [36] Ray J., Childs K.K., 2015, *Juvenile Diversion*, [w:] *The Handbook of Juvenile Delinquency and Juvenile Justice* (s. 422–438), (Eds.) M.D. Krohn, J. Lane, Hoboken: Wiley Blackwell.
- [37] Rocque M., 2017, *Desistance from Crime. New Advances in Theory and Research*, Londyn: Palgrave Macmillan.

- [38] Rose N., 2000, *Government and Control*, „British Journal of Criminology”, 40(2), 321–339, <https://doi.org/10.1093/bjc/40.2.321>.
- [39] Rutherford A., 2002, *Growing Out of Crime: The New Era*, wyd. 2, Sherfield on Loddon: Waterside Press.
- [40] Sawicki K., 2018, *Diady, kliki, gangi: Młodzież nieprzystosowana społecznie w perspektywie współczesnej pedagogiki resocjalizacyjnej*, wyd. 1, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- [41] Sawicki K., 2019, *Relacje nieletnich z policją w środowisku otwartym w perspektywie profilaktyki społecznej i resocjalizacji*, „Resocjalizacja Polska”, 15, 93–105, <https://doi.org/10.22432/pjsr.2018.15.06>.
- [42] Sawicki K., Markowska-Manista U. (red.), 2022, *Zakład Poprawczy w Białymstoku w systemie resocjalizacji z perspektywy zespołowych badań terenowych*, Białystok: Temida 2.
- [43] Schwalbe C.S., Gearing R.E., MacKenzie M.J., Brewer K.B., Ibrahim R., 2012, *A Meta-Analysis of Experimental Studies of Diversion Programs for Juvenile Offenders*, „Clinical Psychology Review”, 32(1), 26–33, <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2011.10.002>.
- [44] Schwartz R.G., 2001, *Juvenile Justice and Positive youth Development*, [w:] *Trends in Youth Development: Visions, Realities and Challenges* (s. 231–268), (red.) P.L. Benson, Springer.
- [45] Siegel L.J., 2012, *Criminology*, wyd. 12, Wadsworth.
- [46] Szczepanik R., 2015, *Stawanie się recydywistą. Kariery instytucjonalne osób powracających do przestępczości*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- [47] Tyler T.R., 2003, *Procedural Justice, Legitimacy, and the Effective Rule of Law*, „Crime and Justice”, 30, 283–357, <https://doi.org/10.1086/652233>.
- [48] United Nations Office on Drugs and Crime, 2018, *Introductory Handbook on the Prevention of Recidivism and the Social Reintegration of Offenders*, United Nations.
- [49] Wilson H.A., Hoge R.D., 2013a, *The Effect of Youth Diversion Programs on Recidivism: A Meta-Analytic Review*, „Criminal Justice and Behavior”, 40(5), 497–518, <https://doi.org/10.1177/0093854812451089>.
- [50] Wilson H.A., Hoge R.D., 2013b, *The Effect of Youth Diversion Programs on Recidivism: A Meta-Analytic Review*, „Criminal Justice and Behavior”, 40(5), 497–518, <https://doi.org/10.1177/0093854812451089>.

Akty prawne

- [51] Ustawa z dnia 9 czerwca 2022 r. o Wspieraniu i Resocjalizacji Nietletnich, Dz.U. 2022 poz. 1700.